

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. Дослідження з історії України

<i>Ткачук В.П.</i> Запорізька Січ – осередок писемності та шкільництва.....	3
<i>Кваша С.С.</i> Реформаційні тенденції в діяльності братств.....	8
<i>Надольська В.В.</i> Трудова імміграція в Україну другої половини ХІХ ст. і політика російського царизму.....	12
<i>Заброварний Б.Й.</i> Становище селянства України в роки Першої світової війни. Історіографічний аспект.....	17
<i>Бусленко В.В.</i> Особливості процесу політичної структуризації в Західному регіоні України у другій половині 90-х рр.	22
<i>Зайко Н.М.</i> Викривальні ідеологічні кампанії в області мистецтва на Україні 1946-1948 рр.	27
<i>Стрільчук В.С.</i> Особливості формування західної української діаспори в період 1947-1951 рр.	32
<i>Демчук М.М.</i> Виникнення і діяльність Українського національно-демократичного об'єднання.....	36
<i>Гаврилюк О.Н.</i> Джерела з історії релігійзації Західної України у повоєнний період.....	39

РОЗДІЛ II. Дослідження з історії Волині

<i>Гаврилюк С.В.</i> Волинь у дослідженнях Історичного товариства Нестора-літописця.....	45
<i>Карліна О.М.</i> Кременець як типово повітове місто Волинської губернії..... першої половини ХІХ століття	50

Вісина Т.М.	Передумови й початки кооперативного руху на Волині (друга половина XIX ст. – 1918 р.)	55
Мартинюк Я.М.	Діяльність органів самоврядування на Волині в міжвоєнний період (1919-1939 рр.)	59
Філіпович М.Б.	Організаційна мережа товариства “Просвіта” у Луцькому повіті (1918-1932 рр.)	63
Панасюк В.В.	Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920-1930-х роках	69
Калищук О.М.	Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців на Волині: археографія питання	80
Крамар Ю.В.	Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г.Юзевського на Волині (1928-1938 рр.)	83
Кучерена М.М.	Історія Волині міжвоєнного періоду в документах і матеріалах Державного архіву Волинської області	88
Кушпетюк О.І.	Микола Федотович Біляшівський і волинське музейництво	96
Свинчук А.В.	Аграрна політика польського уряду щодо Волині у 20-30-ті роки XX століття	100
Вісип В.В.	Формування тимчасових органів влади у Волинській області у вересні 1939 року	106
Соловійов О.М.	Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни	112
Онищук В.В.	Православна церква на Волині у другій половині 30-х років XX століття	117
Колесник В.П., Стрільчук Л.В.	Основні етапи прикордонного співробітництва Волині і Замостя у 50-90-ті роки XX століття	123

РОЗДІЛ III. Актуальні проблеми історії зарубіжних країн і міжнародних відносин

Ткачук П.Д.	Писемність у Стародавньому Єгипті та зародження наукових знань	131
Ткачук А.П.	Росія на межі XVI-XVII ст.: причини кризи суспільства і держави	136
Круглашов А.М.	Революція чи мирний прогрес? Драгоманівське розв’язання проблеми	142
Жалоба І.В.	Східна державна (Краківська) залізниця в роки Кримської війни (1853-1856)	147
Стрільчук Р.С.	Республіка Польща: перехід до ринкової економіки, деякі підсумки	152
Денисюк П.С.	Основні етапи боротьби польської “солідарності” з тоталітарним режимом у підпіллі (1981-1989 рр.)	157

РОЗДІЛ IV. Теорія та методологія історичного процесу. Історіографія

Коцур А.П., Карпо В.Л.	Проблема українських національних історичних шкіл та її методологічно-історіософське бачення	163
Литвин С.Х.	Симон Петлюра й Українська еміграція. Історіографія проблеми	167

її впливу зазнала біблійна "Книга Екклезіаст", а 103-й псалом Біблії – явне відлуння єгипетського "Гімну Атону". Через греків і римлян література єгиптян вплинула на середньовічну й навіть нову європейську літературу. Наприклад, веселу історію про фараона Рампсініта і спритного злодія використав Г.Гейне в поетичному збірнику "Романсеро", давньоєгипетські сюжети присутні у творчості Лесі Українки, Б.Пруса, В.Брюсова, О.Мендельштама та інших відомих письменників.

Література

1. Бикарман Э. Хронология Древнего мира. Ближний Восток и античность / Пер. с англ. – М., 1975.
2. Гі де Мопассан. Твори: У 8 т. – К., 1971. – Т. 7.
3. Дерош-Ноблькур К. Жизнь на земле фараонов // Курьер ЮНЕСКО. – Окт. – 1988. – С. 28.
4. Дойель Л. Завещанное временем. Поиски памятников письменности / Пер. с нем. – М., 1980.
5. Знание-сила. – 1980. – № 2. – С. 36, 37.
6. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. – М., 1976.
7. Культура Древнего Египта. – М., 1976.
8. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Пер. с чеш. – М., 1988.
9. Очерки истории естественно-научных знаний в древности. – М., 1982.
10. Петровский Н.С. Звуковые знаки египетского письма как система. – М., 1978.
11. Фридрих И. История письма / Пер. с нем. – М., 1979.
12. Церен Э. Лунный бог / Пер. с нем. – М. 1976.

Адреса для листування:

м. Луцьк, вул. Гордіюк, 47/90.

Тел. 4-75-42.

Статтю подано до редколегії 3.03.2000 р.

УДК 947.045 (471) «16/17»

А.П.Ткачук – кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії слов'янських народів
Волинського державного університету
імені Лесі Українки

Росія на межі XVI-XVII ст.: причини кризи суспільства і держави

Роботу виконано на кафедрі історії слов'янських народів ВДУ

У статті зроблено спробу по-новому підійти до визначення головних причин суспільної кризи у Московській державі на межі XVI-XVII століття. Автор відмовився від традиційних для радянської історіографії підходів, які базувалися на політичному і марксистському розумінні Смути як селянської війни в органічному або суто механічному поєднанні з іноземною інтервенцією. "Смутні часи" розглядаються як прояв глобальної структурної кризи країни і держави, як громадянська війна, що супроводжувалася ростом сепаратизму і політичним розпадом країни.

Ключові слова: Смута, "смутні часи", суспільна криза, громадянська війна, монархія, Земський собор, династична криза, боярство, дворянство.

Tkachuk A.P. "Russia on the borderline of 16-th – 17-th centuries: the sources of crisis in the society and the state. The article presents a new approach to the investigation of the main reasons and sources of social crisis in the Moscow State on the borderline of the 16-th – 17-th centuries. The author has turned down the traditional for Soviet historiography approaches based on the Marxist understanding of strait as that situation in the country, which was caused by foreign intervention. The strait was thought to be organically and automatically connected with it.

The author of the article considers "the times marked by civil strife" to be the manifestation of global structural crisis in the country and state. The article proves that the strife is a kind of civil war accompanied by the growth of separatism and political disintegration in the society.

Key words: strife ("times marked by civil strife") social crisis; civil war; monarchy, the boyars, the nobility.

Початок XVII ст. став найдраматичнішим періодом російської історії з моменту створення Московської централізованої держави. Те, що відбувалося у перші два десятиліття, поставило її на *грань втрати національної та політичної єдності, державного суверенітету*. Ніколи раніше політична боротьба за владу в державі не ставала звичною справою рядових дворян і тим більше соціальних низів; жорстокість суперечок за керівні позиції в суспільстві не доходила до систематичного переслідування, а іноді навіть винищення верхів низами; на Московський трон не претендував самозванець, а спадкова монархія не перетворювалася у виборну; у країні не існувало паралельно декілька центрів на чолі з самозванцями і реальними монархами, які претендували на загальнодержавну владу. Ніколи раніше не була реальною загроза втрати Московією державної самостійності, розчленування її території між сусідніми країнами.

Логіка непримиренного протистояння розводила по різних військових таборах рідних братів, батьків, дітей, тобто тих осіб, чия корпоративна і родова солідарність не викликала раніше абсолютно ніяких сумнівів. В одну мить були зруйновані принципи вірної і відданої служби під присягою. Після сніданку в Москві спритний діяч міг з'явитися за вечерею в Тушині, поцілувавши хрест царю "Дмитру Івановичу" (Лжедмитрію II), а невдовзі повторити маршрут у зворотному напрямку і принести нову присягу царю Василю Івановичу Шуйському. І так робило широке коло правлячої еліти і повторювали це не один раз. Бувало, що представники одного роду служили одночасно двом, а то і трьом государям, таким чином підстраховуючи "політичні ризики" свої і своїх родичів. Така ситуація розкладала і розбещувала не лише правлячу верхівку, а й широкі верстви всіх станів тогочасного суспільства [1, 457-458; 4, 305-307]. Всеохоплюючий розкол у суспільстві мав своє глибоке коріння у всіх сферах життя країни.

Сучасники тих подій пояснювали напад і біди Смути карою Божою, наголошуючи особливо на двох гріхах. Перший – убивство 15 травня 1591 р. в Угличі за вказівкою Бориса Годунова царевича Дмитра. Другий – "вибрання" Бориса Годунова на царство Земським собором у лютому 1598 р., яке розцінювалося як подвійний гріх: на престолі опинився не просто "губитель царського коріння", а й "самовладний загарбник" трону. Сучасників взагалі дивувала й обурювала поспішність, з якою Борис рвався до влади [6, 127], тим більше, що за тогочасними поняттями царя повинні були обирати не представники різних станів, а Бог. Тому рішення Земського собору 1598 р. піддавалися сумнівам, як такі, що не відповідали Божій волі. У країні склалася ситуація, яку можна охарактеризувати як династичну, політичну та соціальну кризу. Це був, за словами В.О.Ключевського, важкий, сповнений тупого подиву настрій суспільства, який спричинили неприховані безчинства опричних та темних годуновських інтриг [2, 46].

Варто зазначити, що подібні трактування були зручними своєю універсальністю. Вони добре стикувалися з моральним засудженням "ворожого поділу" країни в роки оприччини. Викликана нею криза у правлячій верхівці, спровоковане нею припинення правлячої династії, соціальні вибухи низів, які були спрямовані проти ворожої верхівки влади, "остаточне" розорення московського царства – такою бачилася логічна низка причин і наслідків Смути публіцистами першої половини XVII ст., аж до обрання нового царя – Михайла Романова, на якому зупинився Божий вибір. Ця концептуальна схема існувала досить тривалий час і навіть була збережена у класичному дослідженні С.Ф.Платонова про смутний час, яке побачило світ на початку XX ст.

Радянська історіографія переважно виходила з політизованого марксистського розуміння Смути як селянської війни в тому чи іншому зв'язку з іноземною інтервенцією. Правда, тут багато залежало від того, як дослідники розуміли суть селянської війни. Ті, хто бачив в ній (за аналогією з Німеччиною в 1525 р.) невдалу спробу ранньобуржуазної революції, шукали генезису капіталізму в країні і, як правило, знаходили тому підтвердження. Однак ці роботи не мали особливого успіху серед спеціалістів.

Інші вчені селянську війну (чи повстання) розцінювали як спонтанну відповідь низів на посилення кріпацтва. Його посилення та законодавче оформлення – як головну причину потрясінь на початку XVII ст. Правда, витоки закріпачення трактувалися по-різному. Дехто акцентував увагу на становленні панщинних феодалних господарств у кінці XVI ст., інші – головного винуватця вбачали в державі. Треті пояснювали різке зростання позаекономічного примусу обмеженими можливостями селянських господарств. Зміцнення кріпосницького режиму визначалося головним, але не єдиним фактором виступів "чорного" люду. Мова йшла також про інші політичні й соціальні, міжрегіональні протиріччя. Звичайно, криза, відкритим проявом якої стала Смута, *мала структурний характер*. Вона

охопила головні сфери державного життя, відобразивши існування різноспрямованих та різностадіальних тенденцій.

Господарська криза, яка почалася на межі 60-70-х років XVI ст., у 80-ті роки досягла свого апогею, охопивши майже всю територію країни і лише на початку 90-х років почалося деяке господарське поживлення. Але розвиткові цього процесу перешкождала урядова політика, яка була спрямована на посилення феодалної експлуатації селян та на їх повне закріпачення як з боку феодалів, так і з боку феодалної держави.

Урядові укази про селян та холопів 1581 та 1597 рр., безумовно, загострили соціальну обстановку в країні, викликали тенденцію до зростання антифеодалних виступів [7, 163-166]. Однак найбільш болючим для селян у процесі становлення кріпосництва був не стільки факт заборони переходу, скільки різке збільшення стягнень результатів додаткової, а часто й необхідної праці в умовах низької господарської кон'юктури. Це, у свою чергу, до певної міри змінювало адресу невдоволення селянства, яке спрямовувалося до центральної влади. Крім того, механічне скорочення розмірів селянських земельних наділів оберталось помітним зменшенням їх прав на власний спадковий наділ.

У період господарського занепаду з'явився і новий варіант подолання труднощів, який проявився в тенденціях до некріпосницького розвитку на економічному рівні. Стратегія селян виявилася в тому, що значні їх зусилля виводилися за рамки державного оподаткування. В цьому були зацікавлені і поміщики. Це відбувалося переважно двома шляхами. По-перше, за рахунок зростання питомої ваги різного роду промислів і домашніх занять. По-друге, що значно важливіше, у землеробстві різко зросло значення оренди.

Тому достатньо правомірною є спроба розглядати Смуту і як відображення в реаліях соціально-політичної боротьби, і двох прихованих, економічних напрямів розвитку суспільства. Однак потрібно пам'ятати, що питома вага кріпосницької та некріпосницької еволюції була зовсім різною. Безсумнівно, що перша була набагато сильнішою і домінуючою. Показовим, зокрема, є той факт, що оренда майже не забезпечувалася офіційним правом.

Крім того, в безсумнівній опозиції до влади перебувала також значна частина горожан і служилих людей. Така ситуація була викликана важким податковим пресом, свавіллям місцевих властей, непослідовністю "міської політики" уряду.

Якими ж були політичні мотиви Смуту? Їх можна згрупувати таким чином. Найперше – це протиріччя, які були викликані боротьбою за владу в правлячій політичній еліті.

Після раптової смерті Івана IV у 1584 р. у Москві відразу розпочинається боротьба боярських партій. Знатні боярські роди, використовуючи особисту слабкість царя Федора, якого ще його батько вважав недоумковатим і не здатним до державного управління [6, 10], передбачаючи кінець династії, почали боротьбу за вплив і владу, намагаючись стати ближче до престолу, щоб у зручну хвилину захопити його. Це фактично була боротьба за становлення нової династії, адже "ставки" у цій боротьбі були максимально високими.

У зв'язку з тим, що боярство як давній правлячий клас у Московській державі зазнало страшних ударів в роки оприччини і втратило своє попереднє становище при владі, досить важко визначити коло найбільш впливових осіб в останні роки правління Івана Грозного. Серед таких осіб були найближчі улюбленці й прихильники царя: бояри із земського угруповання – І.Ф.Мстиславський і Н.Р.Юр'єв, з двору або оприччини – Б.Я.Бельський і Годунови, дяки Щелканови й А.Шерефєдинов. Саме вони були найвпливовішими особами з оточення Грозного, за якими стояли князі, які служили в опричному государевому дворі – дехто із Шуйських, В.Ф.Скопін-Шуйський і Ф.М.Трубецький. І, нарешті, після весілля Івана IV з Марією Нагою, починають відігравати помітну роль при дворі і Нагі [3, 145]. Всі ці люди склали новий прошарок московської знаті, що виник у період оприччини як перший зразок двірцевої аристократії. Разом з тим слід зазначити, що Бельський і Нагі не належали до вищої московської знаті. Взагалі, рідня царевича Дмитра та його оточення як і в своєму "корінні", так і в службі були набагато нижчі тих, хто тримався біля його старшого брата Федора [3, 146].

Політичні сутички перших років правління Федора Івановича ще не були боротьбою за владу і за майбутній престол "могутніх" родів московської аристократії, а скоріше зводилися до зміцнення впливу при дворі. Однак уже тоді в оточенні Федора виникають побоювання, що можуть знайтися люди, які побажають передати владу від Федора до Дмитра. Тому було прийнято рішення вислати з Москви Б.Бельського і Нагих, а самого царевича Дмитра з його матір'ю – в Углич [4, 259]. Це озна-

чало падіння політичної ролі клану Нагих. Після цього спалахують гострі суперечки в найближчому оточенні царя Федора. В центрі цього вузького кола наближеної до царя знаті стояли І.Ф.Мстиславський, М.Р.Юр'єв і Б.Ф.Годунов. До них були близькими і князі Шуйські, яким боярський чин пожалував ще Іван Грозний у 1584 р. Отже, поруч з царськими родичами Юр'євими і Годуновими не Мстиславські, а саме Шуйські були знатними представниками московської знаті, але на хід справ при дворі реального впливу не мали. Вони відсунуті на другий план і перебували на воеводствах у великих порубіжних містах. Перше місце при Федорові займав М.Р.Юр'єв, друзями якого були Годунови і дяки Щелканови. Вони складали справжню правлячу верхівку, а Мстиславські і Шуйські були лише першими чинами двору.

Саме Годунов зі своїми прихильниками ропочав безкомпромісну боротьбу за царський престол. Деталі цієї боротьби дійшли до наших днів у літописі XVII ст. Першими жертвами інтриг Годунова стали князі Головіни, опалу яких пояснили тим, що вони “покрали царську казну”. Достовірність цього факту завірена описом царського архіву, в якому приводяться рядки з боярським вироком 1586 р. [6, 27].

Падіння Мстиславських, про що також збереглися документальні джерела, було викликано тим, що вони розробили план розлучення царя Федора з безплідною царицею Іриною Годуною і планували одружити його із дочкою Мстиславського. Цими діями скористався Б.Годунов, який без суду і слідства добився відставки Мстиславського, хоча саму відставку довго тримали в таємниці. Так, навіть через півроку московським дипломатам було наказано пояснювати його відставку за кордоном тим, що Мстиславський “поїхав молитися по монастирях” [3, 151].

Покарання не обминули і представників духовенства. Московського митрополита Діонісія й архієпископа Варлаама Крутицького було відправлено у новгородські монастирі [3, 152]. Взагалі, ця справа охопила широкі верстви московського населення: від митрополита і знатного боярина до простих служилих людей і торгового посадського люду.

Таким чином, до літа 1587 р. суперників Бориса Годунова у Москві практично не залишилося. Старші Мстиславські і Шуйські закінчували свою політичну кар'єру на засланні: вони недовго жили у тих місцях, куди закинув їх царський гнів, і їхня швидка смерть дала підстави для чуток про вбивство за вказівкою Бориса. Молодші члени родин Мстиславських і Шуйських, а також Юр'євих не могли зрівнятися з Годуновим, який уже офіційно іменувався “головним боярином і радником царської величності”. Тим більше не могли відібрати в нього першість особи другорядної родовитості і служилої знаті, такі як князі І.В.Сицький, Б.П.Засекін, Хворостіни та інші. Навіть знатний родич царя князь І.М.Глинський поступався місцем Борису Годунову.

Проте головний боярин і радник не міг відчувати себе спокійним до тих пір, поки його становище при владі не було офіційно оформлено і закріплено. До цього Борис ішов поступово й обережно.

Після смерті Івана IV найвпливовішою особою серед регентів був рідний дядько царя по материнській лінії Микита Романович Юр'єв. Після його смерті, користуючись підтримкою сестри-цариці, саме Борис Годунов, відтіснивши інших регентів, стає найбільш впливовою особою в державі. “Його мало назвати прем'єр-міністром, – писав В.Ключевський, – це був свого роду диктатор, чи співправитель... який захопив у державі таку владу, що навіть цар слухняно виконував його волю” [2, 20-21]. Відомий англійський дипломат Горсей ще в 1586 р., до з'ясування стосунків Годунова з Шуйським, передає Борису Годунову від англійської королеви грамоту, в якій його було названо “кровним приятелем і князем”. Говорячи про Бориса у своєму описі про коронацію 1584 р., Горсей також називає його князем і приятелем держави. Англійці, які через Горсея дізнавалися про московські справи, іменували Бориса у 1586 р. лордом-протектором Московської держави. В англійських правлячих колах склалася думка про те, що Московською державою править не один цар, а і його родич – “великий боярин”. Десь з 1585 р. і в придворних офіційних розмовах стосовно Годунова починають вживати терміни, які стосувалися лише правлячих осіб. Мабуть, це робилося безпосередньо з ініціативи самого Бориса, який намагався будь-яким чином утвердити свою зверхність серед правлячої еліти. Він домагався цього різними засобами. З 1581 р. Годунов – боярин, з 1584 р. – “конюший боярин”, згодом до цього основного титулу було приєднано звання “слуги”, “дворового воеводи”, “намісника Казанського й Астраханського” та “правителя”.

У 1588-1589 рр. Борис примусив царя і бояр надати йому право вступати у дипломатичні зв'язки з іноземними державами. Він почав у своїх палатах з царськими почестями приймати іноземних послів [2, 21].

Право постійної особистої участі в дипломатичних зносинах було для Годунова другим, після титулу, і ще більш дійовим засобом закріпити своє високе становище. Третім засобом служив старанно обдуманий етикет, тонкощі якого були спрямовані на те, щоб надати його особі значення не просто “слуги” великого государя, а його співправителя. Під час посольських прийомів при дворі Годунов стояв біля престолу, в той час, коли інші бояри сиділи “в лавках” [3, 158]. В останні роки правління Федора Івановича він навіть тримав при ньому “царського чину яблуко золоте”, що служило символом його влади. Посли, які приїжджали до Москви, зустрічалися при дворі Бориса за етикетом, що був аналогічним царському. Всім давалося зрозуміти, хто, окрім царя, є істинним носієм влади в Москві.

Так поступово і впевнено Годунов брав владу в державі до своїх рук, оформляв й узаконював своє “владне правління”. Справа ця була поставлена таким чином, що законних підстав боротися з ним не було, тим більше, що боярство ніяк не могло відійти від оприччини і репресій 1585 і 1587 рр. Становище Бориса було таким високим, що слово його ставало законом. Фактично Федір царствував, а Годунов керував; це знали всі і на Русі, і за її межами [4, 267]. Це було тим більше очевидним, оскільки в останні роки життя Федір Іванович повністю відійшов від справ державного управління. Він був першим з московських государів, який помер без заповіту. В останні години життя, коли його оточення просило назвати ім'я спадкоємця, він послався на “волю Божу” [6, 125].

Після смерті Федора государинею залишилася його вдова Ірина Федорівна, однак царювати вона не захотіла і пішла у монастир. Після її зречення від престолу і постригу в Москві почався період міжцарювання і пошук нового правителя. Офіційне обговорення було відкладене до “сороковин” померлого царя.

У цей час керівництво Боярської думи і вищі столичні чини взяли на себе ініціативу скликання виборчого Земського собору. В ході підготовки до нього прихильники Годунова розробили проект обрання його на престол. Центральне місце в проекті “Соборного уложения”, складеного у березні 1598 р., займає пункт про присягу членів собору, який гласить: “И по сему избранию служити нам ему, государю своему царю ... Борису Федоровичу... и на том им, государем своим, и души свои даем, все крест целуем от мала и до велика” [6, 129].

Однак більшість московської придворної аристократії абсолютно не погоджувалася з пропозицією про передачу корони Годунову, тим більше, що мова йшла про обрання царем не досить знатного дворянина. Тому головним суперником було висунуто Федора Романова. Як політичний діяч Борис мав міцніші позиції, але він не перебував у кровноспоріднених зв'язках із царською династією і тому не мав законних прав на престол. Федір Романов, навпаки, приходився двоюрідним братом померлого царя, мав багато родичів і прихильників у Боярській думі та серед столичних дворян. На боці Годунова виступали молодші чини Боярської думи, а також стрільці і чернь. Але ці верстви населення (стрільці і чернь), за тогочасним законодавством, не могли брати участі в обранні царя.

Виборча боротьба проходила надзвичайно гостро і безкомпромісно. З одного боку, по всій Москві і по багатьох містах було розіслано агентів, навіть монахів з різних монастирів, які повинні були агітувати народ за обрання на царство Годунова. Навіть цариця-вдова таємно надавала брату серйозну матеріальну допомогу у вигляді значних грошових сум і тиску на стрілецьких офіцерів, яких примушували агітувати за Бориса.

Противники Годунова, у свою чергу, намагалися скомпроментувати його, звинувачуючи у вбивстві царевича Дмитра в Угличі у 1591 р. та в отруєнні царя Федора [2, 24-25]. Все це призвело до формального розколу виборчого собору. Годунов перестав приїжджати в думу, а згодом переїздить до Новодівичого монастиря.

Стосовно цього від'їзду існували різні версії, але скоріше це був вимушений крок, викликаний поразкою на виборчому Земському соборі. Крім того, звинувачення в царевбивстві було надто серйозною загрозою, щоб на неї не звертати уваги.

Від'їзд Годунова з Кремля міг би привести його до відставки, якби Земський собор продовжив свою роботу. Однак на допомогу Борису прийшла церковна верхівка. Патріарх Іов добився відкладення виборів під приводом того, що тривав 40-денний траур по померлому царю і що ще не з'їхалися всі духовні чини і “всяких чинів великих держав, багатьох міст служилі і всякі люди” [6, 131].

Перебуваючи поза межами Москви, Годунов змушений був деякі функції керівника держави передати главі церкви “патріарху Іову Московському і всія Русі”.

Після закінчення трауру по Федору 17 лютого в Москві відразу ж приступили до виборів царя. Патріарх скликав Земський собор, на якому і було обрано Бориса Годунова на трон. Ціла низка дослідників, зокрема І.Д.Беляєв, В.Н.Латкін, Р.Г.Скрипніков, стверджували, що Собор 1598 р. був єдиним, який скликався за ініціативою патріарха і проходив під його керівництвом. На їхню думку, це свідчить про те, що Годунов незаконно захопив владу, спираючись на свого наставника Іова. В.О.Ключевський мав з цього приводу іншу думку, вважаючи, що Собор 1598 р. був першим за період міжцарювання. І єдиною особою в державі, яка стояла найближче до царя, був патріарх. Саме він, а не Боярська дума, "вінчав на царство", тому немає нічого дивного в тому, що глава Руської церкви, а не Дума, яку роздирали протиріччя, повинен був узяти на себе скликання Собору [5, 41]. Зрозуміло, що в тексті "Соборного визначення про обрання царем Бориса Федоровича Годунова – 1598 року" обґрунтовувалося обрання його, передусім, волею Божою, а також і реальними мотивами. Об'єктивний аналіз подій засвідчує той факт, що, незважаючи на гострі протиріччя у вищих придворних колах, консолідація еліти, основної маси служилого дворянства навколо фігури Годунова у 1598 р. була безсумнівною. Однак, незважаючи на це, новообраний цар не мав авторитету і переваг спадкового монарха [1, 464]. Можливо тому у соборному визначенні так старанно обґрунтовувалася правильність і законність зробленого вибору. В тексті названого документа зазначається, що вибір зроблено "по-перше, божественною волею, яка виявилася у наближенні сім'ї Бориса до царствующої династії в силу обставин, які від нього не залежали, в бажанні Івана IV і Федора Івановича залишити Борису престол, у всенародному волевиявленні бачити Бориса на царському престолі. По-друге, тим, що Бориса вибрав правомочний орган. По-третє, особисті якості претендента давали йому переважаче право на престол. По-четверте, у практиці інших держав мали місце неодноразові випадки вибрання царів з кола осіб, які не належали до царського роду" [5, 40].

Таким чином, політична боротьба в ході виборів нового царя привела до того, що і в процедурі виборів, і у стосунках з постійними інститутами соціального і політичного устрою залишилася певна ціліна, яка могла б поставити під сумнів законність перебування на троні Бориса Годунова. Правда, це могло статися за певного збігу обставин. Перша з них – виникнення і розповсюдження чуток про наявність законного претендента на царський престол. Елементи легенди про царя-рятівника з'явилися ще у 80-х роках, коли у Москві почала поширюватися інформація про підміну дітей цариці Ірини, які народжувалися мертвими. Ця легенда на початку XVII ст. поширилася далеко за межі столиці.

Другою і вирішальною умовою стало різке загострення цілого комплексу соціальних протиріч і політичних проблем у країні. Початок XVII ст. ознаменувався небаченими раніше неврожаннями і голодом. Три роки підряд масового і повсюдного (окрім південних прикордонних повітів) неврожання в умовах загальної нестабільності селянських господарств призвели до різкого економічного обвалу і надзвичайної кризи соціального устрою. За таких умов соціального вибуху довго чекати не довелося.

Література

1. История России с древнейших времен до конца XVII века / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров и др. – М.: Изд-во АСТ, 1996. – 576 с.
2. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти томах. Т. 3: Курс русской истории. Ч. 3. – М.: Мысль, 1998. – 414 с.
3. Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 499 с.
4. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. – СПб: Кристалл, 1997 – 620 с.
5. Российское законодательство в X-XX веков: В 9-ти томах. Т.3: Акты земских соборов. – М.: Юридическая литература, 1985. – 512 с.
6. Срыпников Р.Г. Россия накануне "Смутного времени". – М.: Мысль – 1980. – 205 с.
7. Указ 1597 года о пятилетнем сыске беглых крестьян. Указ 1597 года о холопах. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. – М.: Просвещение, 1987. – 400 с.
8. Хронология российской истории. Энциклопедический справочник. – М.: Международные отношения, 1994. – 304 с.

Адреса для листування:

м. Луцьк, вул. Федорова, 5/115.

Тел. 4-83-52 (сл.), 4-74-83 (дом.).

Статтю подано до редколегії 3.03.2000 р.